

# SAMLAREN

T I D S K R I F T

F Ö R

S V E N S K L I T T E R A T U R H I S T O R I S K  
F O R S K N I N G

⋮

*NY FÖLJD. ÅRGÅNG 31*

**1950**

U P P S A L A 1 9 5 1

---

S V E N S K A L I T T E R A T U R S Ä L L S K A P E T

UPPSALA 1951

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB

506603

# Studier i August Strindbergs ungdomslyrik.

*Av Teddy Brunius.*

## 1. Hagars son.

I prosafragmentet »Klostret»<sup>1</sup>, som av utgivaren utan diskussion dateras till 1898, skriver Strindberg:

Han hade en gång antagit pseudonymen Tjensteqvinnans Son, utan att tänka på annat än att hans mor tjenat, men flera år efteråt råkade han under arkeologiska studier i Gamla Testamentet få upp historien om Hagar. Och han läste: »Abraham hade två söner: en af tjensteqvinnan, han var född efter köttet . . . Han skall vara en grym man: hans hand emot hvar man, och hvars mans hand emot honom. Och han skall bo emot alla sina bröder . . .

Och Sarah fick se den Egyptiska qvinnan Hagars son, den hon Abraham födt hade; att han var en bespottare.

Drif ut tjensteqvinnan med hennes son, ty tjensteqvinnans son skall icke blifva arfvinge med den fries son.»

Hade han vetat detta, då han gaf sitt signalement, eller hade någon hviskat honom denna hans ödes hemlighet? Drif ut honom! — ja, så hade det alltid hetat, hela hans lif, ut! ur hem, skola, samhälle, stat, familj och så fort han skaffat sig tak åt sig och de sina, hette det: ut! Och därför var han en hård man och en bespottare! Andra menade att därför att han var en sådan så drefs han ut! (A. a., s. 79 f.)

I sin avhandling »Tjänstekvinnans son» (s. 1 ff.) godtar Torsten Eklund utan tvekan Strindbergs framställning. Han framhåller att Strindberg med »tjensteqvinnans son» först syftar på sin sociala position för att först mer än ett årtionde senare acceptera den bibliska motiveringen. Först efter den episod som Strindberg skildrar i »Klostret» ser sig Strindberg som Hagars son, som den utdrivne bespottaren.

Torsten Eklund visar också hur denna bibliska hänsyftning återkommer i Strindbergs senare författarskap. »Den okände» säger i »Till Damaskus» (Samlade Skrifter 29, s. 280):

Och jag kände mig aldrig släkt med min far eller mina syskon . . . jag var Tjänstekvinnans son, om vilken det är skrivet: »Driv ut tjänstekvinnan och hennes son, ty tjänstekvinnans son skall icke bliva arvinge med den fries son . . .»

Vet du varför Ismael blev utdriven? Det står straxt ovanför . . . därför att han var en bespottare! Och så står det så här: »Han skall vara en grym man; hans hand emot var man, och vars mans hand emot honom. Och han skall bo emot alla sina bröder!»

I ett brev till Harriet Bosse<sup>2</sup> kallar sig Strindberg för »tjällets och hyd-dans son — Tjänstekvinnans son — Hagars — öknens!». Och i epilogen

<sup>1</sup> Samlade otryckta skrifter, 2, 1919, s. 75 ff.

<sup>2</sup> <sup>3</sup>/<sub>10</sub> 1901, citerat efter Eklund, a. a., s. 2.

till sitt författarskap, i »Stora Landsvägen» 1909, förenar Strindberg bibelns historia om den utstötte bespottaren Ismael med berättelsen om den sökande Jakobs-Israels brottning med Gud (S. S. 51, s. 100):

Här vilar Ismael, Hagars son,  
som en gång nämndes Israel,  
emedan han fått kämpa kamp med gud,  
och släppte icke striden förrän nedlagd,  
besegrad av hans allmakts godhet.  
O evige! Jag släpper ej din hand,  
din hårda hand, förrn du välsignat!

Är det riktigt att Strindberg inte skulle ha haft den bibliska texten om Hagar och hennes son aktuell, då han kallade sin självbiografi för »Tjänstekvinnans son»? Gunnar Ollén har i en recension av Torsten Eklunds arbete debatterat denna fråga (i Samlaren 1948, s. 124):

Redan titeln »Tjänstekvinnans son», som författaren valt som rubrik för sina studier, har ju allusioner inte bara åt socialt mindervärde utan också åt religiöst håll. Det är ju inte osannolikt, att Strindberg fått uppslaget till självbiografiens titel från Parker. I kapitlet »Om de farliga klasserna i samhället» i första volymen av Parkers samlade skrifter — det kapitel som Strindberg i ett brev 1868 rekommenderade Fredika Roos att studera — stod nämligen följande, som borde ha gjort ett djupt intryck på en ung man i revolt mot sin familj: »Inom de flesta stora familjer finnes ett olycksbarn, ett svart får i flocken, en Ismael, som Abraham vill driva ut i öknen för att möta en ängel, om han kan finna någon. Denna historia om Hagar och hennes son är ganska gammal, men den bekräftas på nytt varje år inom familjer och nationer.

Att Theodore Parkers författarskap var noga studerat av Strindberg är fullt klart. Parkers »Samlade Skrifter» trycktes i Uppsala och utgavs vid tiden för Strindbergs första akademiska studier.<sup>3</sup> Det är den 28 december 1868, som Strindberg sänder sin äldre väninna Parkers samlade skrifter och rekommenderar i synnerhet tredje boken av första volymen:

Jag beklagar djupt kvinnornas betryckta ställning som ej tillåter dem sysselsätta sig med lifvets högre intressen och sanningens sökande — Nog af predikningar menar Du! Nå ja, Parker må säga Dig resten! (Strindbergs brev 1, s. 20 f.)

Naturligtvis är inte detta sammanträffande tillräckligt för att man skall säga att Strindberg hade den bibliska texten om Hagar och hennes son aktuell, då han skrev sin självbiografi. Efter Strindbergs läsning av Parkers formulering om den utstötte Ismael — vilken torde vara säker — förrann dock aderton år, tills han skrev »Tjänstekvinnans son». Skulle hans upplevelse av denna läsning ha rotats fast utan att han utnyttjade den annars, och skulle den plötsligt aktualiserats, då han fann titeln för sin självbiografi? Om det vore så, varför har Strindberg glömt bort det efter ytterligare något mer än tio år, då han skrev »Klostret»?

Frågorna kan besvaras om man tar hänsyn till andra faktorer som är tillgängliga eller som är möjliga. Till det möjliga inflytandet hör naturligtvis Strindbergs kännedom om de bibliska texterna från skoltiden och från sina religiösa perioder, som varade rätt långt fram över tonåren. Man får också räkna med att en genomsnittsstudent på 1860-talet kände bibeltexterna bättre än han gör i vår tid. Det vore ganska otroligt att anta att Strindberg inte hade bibelns historia om Hagar och hennes son lika klar för sig som han hade Parkers formulering om Ismael.

<sup>3</sup> Det av Ollén anförda nystavade citatet återfinns i del 2, 1866, s. 70.

Någon ledning kan man få av de textställen som var aktuella på den tiden i den gamla språkformen, här anförda efter »Biblia», Sthlm 1843, A. Bonniers förlag:

Sarai Abrams hustru födde honom intet; Men hon hade ena Egyptiska tjensteqwinno som het Hagar.

Och sade till Abram: Si, Herren hafwer igenlyckt mig, att jag icke kan få barn: Käre, lägg dig när mina tjensteqwinno, att jag dock tilläfwentyrs måtte uppbyggd warda af henne. Abram hörde Sarai röst

Och Sarai Abrams hustru tog sina Egyptiska tjensteqwinno Hagar, och gaf henne Abram sinom man till hustru, sedan de hade bott i tio år i Canaans lande.

Och han lade sig när Hagar, och hon wardt hafwande: Då hon nu såg, att hon wardt hafwande, föraktade hon sina fru.

Då sade Sarai till Abram: Du gör orätt emot mig; Jag hafwer lagt mina tjensteqwinno när dig; nu, efter hon ser att hon är hafwande worden, måste jag ringa aktad warda för henne: Herren dömmе emellan mig och dig.

Men Abram sade till Sarai: Si, din tjensteqwinna är under ditt wäld, gör med henne, som dig täckes. Då nu Sarai wille spåka henne, flydde hon ifrå henne.

Men Herrans Engel fann henne wid en wattubrunn i öknene, nemliga wid den brunnen, som är på den wägen till Sur.

Och sade till henne: Hagar, Sarai tjensteqwinna, hwadan kommer du? Eller hwardt wilt du? Hon sade: Jag hafwer flytt ifrå mine fru Sarai.

Och Herrans Engel sade till henne: Wänd om till dina fru igen, och ödmjuka dig under hennes hand.

Och Herrans Engel sade till henne: Jag skall föröka dina säd, att för stor myckenhet skall hon icke kunna räknas.

Yttermera sade Herrans Engel till henne: Si, du äst hafwande worden, och skalt föda en son, hans namn skalt du kalla Ismael, derföre att Herran hafwer sett dina wedermödo.

Han skall wara en grym man, och hwars mans hand emot honom: Och han skall bo emot alla sina bröder.

Och hon kallade Herrans namn, som talade med henne: Du Gud ser mig; ty hon sade: Wisseliga hafwer jag här sett ryggen på honom, som mig ser.

Derföre kallade hon brunnen en brunn dens lefwandes, som mig ser, hwilken är emellan Kades och Bared.

Och Hagar födde Abram en son, och Abram kallade den sonen, som Hagar födde honom, Ismael.

Och Abram war sex och åttatio år gammal, då Hagar födde honom Ismael.

Hela det sextonde kapitlet av Första Moseboken, som här anförts, är av en viss aktualitet både för den unge och den mogne Strindberg. Modern är den undanskjutna, tjänstekvinnan, och hennes avkomma blir utstött. En viss tröst ger Herrans budskap. I tjugoförsta kapitlet (vers 9—20) fortsätter berättelsen om Hagar och Ismael:

Och Sara fick se den Egyptiska qwinnes Hagars son, den hon Abraham födt hade, att han var en bespottare.

Och sade till Abraham: Drif denna tjensteqwinnona ut med hennes son: ty denne tjensteqwinnes son skall icke ärfwa med min son Isaac.

Detta ordet behagade Abraham ganska illa, för sin sons skull.

Men Gud sade till honom: Låt dig icke tycka hårdt wara om pilten och tjensteqwinnona: Allt det Sara dig sagt hafwer, så lyd henne: Förty i Isaac skall säden dig nämnd warda.

Jag skall ock göra tjensteqwinnes son till folk, derföre, att han din säd är. Då stod Abraham bittida upp om morgonen, och tog bröd och en flasko med watn, och lade på Hagars rygg, och pilten med, och lät gå henne. Hon gick sin wäg, och for will i öknene, wid Bar Saba.

Då nu watnet i flaskone war förtärdt, kastade hon pilten under en buska.

Och gick bort och satte sig tvärs öfwer, långt ifrå, wid ett armborst skott; ty hon sade: Jag gitter icke se uppå att pilten dör. Och wid hon satt tvärs öfwer, hof hon upp sina röst, och gret.

Då hörde Gud piltens röst, och Guds Engel kallade Hagar af himmelen, sägandes: Hwad skadar dig, Hagar? Frukta dig intet; förty Gud hafwer hört piltens röst, der han ligger.

Statt upp, tag pilten, och halt honom med dina händer: Ty jag skall göra honom till stort folk.

Och Gud öppnade hennes ögon, att hon fick se en wattubrunn: Då gick hon till och fyllde sina flasko med watn, och gaf piltenom dricka.

Och Gud war med piltenom; han växte, och bodde i öknene, och wardt en god skytte.

Hos Paulus återkommer i brevet till galaterna (4: 22—30) uttrycket tjänstekvinnans son, ett textställe som avslutas med citat ur den äldre texten:

Men hwad säger Skriften? Drif ut tjensteqwinnona med hennes son; ty tjenstewinnones son skall icke blifwa arfwinge med dens frios son.

Det är inte otroligt att Strindberg vid läsningen av dylika texter kommit att tänka på sin egen situation. Fadern var borgare, medan modern hade tjänat. Modern dog när han var tretton år. Efter sorgeårets utgång gifte fadern om sig. Att Strindbergs tankar ofta kretsade kring »den ovälkomnes problem», och återkom till sin ställning i hemmet, till frågan om han var utvald eller utstött, och till sin ställning som arvinge, är fullt naturligt. Hans tidigaste verk, de försvunna dramatiska försöken »Gnat» och »Namnsdagsgåvan» har säkerligen handlat om familjekonflikter, och i varje fall berörde det sistnämnda stycket en konflikt mellan styvson och styvmoder. Det första bevarade dramat, »Fritänkaren», handlar om en frigörelse från hemmet och från ursprungsmiljön. Lösningen av sina problem såg Strindberg vid denna tid i Parkers innerliga religiositet. Dylika erfarenheter och dylika tankar har givetvis spelat en viss roll, då Strindberg väljer titeln »Tjänstekvinnans son» för sin självbiografi. Men någon större säkerhet och bevisning kan man inte ge ett sådant antagande.

På säkrare grund är man, när man finner att Strindberg i en dikt från slutet av 1860-talet visar sig känna till bibelns historia om Hagar, vilket framgår av en flyktig anspelning. Denna dikt har alldeles blivit förbisedd av dem som uttalat sig om detta problem — Torsten Eklund och Gunnar Ollén. Dikten skall här anföras i sin helhet som den är avfattad i tillfällighetskalendern »Dagsländan» (Sthlm 1885, s. 57 ff.):

#### BESÖKET<sup>4</sup>

Af August Strindberg.

I mitt sinne var natt,  
Der på vinden jag satt  
Och af köld uti lemmarne skälfd;  
Isen rutan beslog  
Och mig ljuset betog —  
Svarta tankar inom mig jag hvälfde.

Jag fördömde min lott  
Att jag guld icke fått  
Till att njuta af jordlifvets fröjder,  
Och jag hatade dem  
Som af ödet sitt hem  
Fått på samhällets ljusare höjder.

<sup>4</sup> Detta är August Strindbergs första poem, skrivet vid 19 års ålder, 1868.

Och jag klagade så:  
 »Hvarför skall jag här gå  
 Som en ensling bland människors skara?  
 Ack, här fins icke en  
 Jag får kalla för vän  
 Bland de många som gå och som fara!

O! när kommer den dag  
 När Du fyller din lag,  
 O, mitt öde — och isen skall smälta,  
 Som nu är ifrån år  
 Har förfrusit min tår —  
 Och från hjertat skall sorgerna välta?

Jo, den kommer helt snart,  
 Jag nu känner det klart,  
 Och den blir — O, hvad glädje — den sista.  
 Man skall svepa mitt lik  
 Och mig skänka en spik  
 Att jag ej må stå upp ur min kista.

Kanske också en tår  
 Faller ned på min bår  
 När som Mosel och Rhenskt börja flyta —  
 Ack nej — det blir nog rå',  
 Bara presten får gå —  
 Mina björnar — ej gråta — de ryta!»

Och jag klagade så  
 Till dess mörkret föll på  
 Och en slummer sig öfver mig sänkte;  
 På det bord, der jag satt,  
 Brann min lampa så matt,  
 Men för mig som en stjerna den blänkte.

Och dess flamma helt snart  
 Börja' skina så klart,  
 Och min kammare stod uti lågor —  
 Jag mig kände så varm  
 I min sargade barm,  
 Och mitt hjerta blef fritt ifrån plågor.

Men framför mig der stod  
 Och mig intalte mod,  
 Liksom kommen från himlen, en qvinna,  
 Och så mild var den blick  
 Som af henne jag fick —  
 Mina tårar de började rinna.

Och hon smekte min kind,  
 Och det var som en vind  
 Ifrån sunnan, som kölden förjagar;  
 I mitt bröst sprang det opp  
 Strax en källa af hopp,  
 Liksom förr uti öknen för Hagar.

Och hon talade då  
 Milda ord till mig så:  
 »Stackars barn, jag vill lisa din smärta.  
 Du ej gods fått och gull,  
 Men var viss, sådan mull  
 Kan ej hugna ditt sörjande hjerta.

Nej, af mig skall Du få  
 Mycket mera än så,  
 Ja, långt mer än den rike kan önska;  
 Denna blomma — Du ser —  
 Jag den Dig nu här ger,  
 Den skall aldrig upphöra att grönska.

Höljes hon utaf snön,  
 Står hon dock lika grön  
 Och skall herrliga frukter Dig gifva,  
 Lösa bojorna opp,  
 Gifva känslorna lopp  
 Och din kärlek till konsten upplifva.»

När hon talat till slut,  
 Slog hon vingarne ut,  
 Genom fönstret hon syntes försvinna.  
 Liten blomma blef kvar,  
 I min vård jag den har —  
 Ty jag fick den af Sångens Gudinna.

Det finns knappast någon anledning att betvivla den datering, som väl Strindberg själv gav upphov till i noten i diktens början. I en förteckning över »Efterlemnade Skrifter», som Strindberg gjorde 1882 eller i början av 1883 och som meddelas efter ett manuskript av Birger Mörner i »Den Strindberg jag känt» (1924, s. 173), finner man dikten angiven med följande titel: »Sångens gåfva (Besöket).» »Besöket» har tidigare omtryckts i Hela Världen 1919 (s. 1414 ff.) av Rune Zetterlund efter ett tidigt manuskript av Strindbergs hand. Zetterlunds version skiljer sig i smärre avseenden från här återgivna samt i ett viktigt avseende. Den tionde strofen saknas, och det är den som är viktig för det problem som här undersöks.

Att dikten tillkom 1868 eller följande år, är troligt just genom den form i vilken den är skriven. Det är samma rytm-schema som Tegnér's »Vikingabalk», vilket Strindberg dekorerat med inrim på ett ganska vanligt sätt i den efterromantiska lyriken. Man finner det till exempel hos Topelius. Varför Strindberg just fastnade för denna konstlade versform är svårt att säga. Den används utom i »Besöket» också i en dikt »Till Oskar i anledning av vår första bekantskap den första maj 1868» (meddelad i Hela Världen 1919, s. 1414 ff.) samt i ett skåltal följande år »Till Frans Hedberg», med undantag för inledningsstrofen, en dikt som Strindberg tog med i slutavsnittet, »Ungdom och ideal» av »Dikter på vers och prosa», 1883 (S. S. 13, s. 194 ff.). I det utgivna manuskriptet till »Det sjunkande Hellas», första versionen av »Hermione», vilket Strindberg skrev i november och december 1869 och som förvaras i Mörners arkiv i Örebro Stadsbibliotek, finner man Antigones dödssång skriven efter detta rytmiska schema, men utan rim. I dikten »Högsommar», som utfördes till en xylografi och som infördes i tidskriften Svalan den 26/6 1875, använder Strindberg detta versmått men med sporadisk rimflätning. Strindberg glömde inte denna anapestiska diktning, något som framgår av ett struket tjugotredje kapitel av Röda Rummet (S. S. 5, s. 393 ff.) i vilket Modigh och Borg diskuterar Arvid Falks nyutgivna dikter: »Det är ganska talangfullt, men jag kan inte gilla hans anapester», säger Modigh (s. 396). Strindberg förlade ju händelserna i »Röda Rummet» till tio år före utgivandet. Mot slutet av 1860-talet skrev Strindberg, som här har visats, en hel del lyrik på ett anapestiskt versmått.

Av dikten framgår att Strindberg kände till bibelns historia om Hagar så att han kan tillgripa namnet som ett rimord. Det kan ha skett efter en aktualisering av såväl bibelns som Parkers ord. Hos den frysande poeten springer hoppets källa upp i bröstet som källan i öknen för Hagar. Strindberg ser sig som den socialt tillbakasatte, men han liknar sig inte vid Ismael. Även om en sådan liknelse skulle ha legat nära till hands — han hade i viss mån misslyckats med sin första termin i Uppsala och i sin besvikelse blev han informator.<sup>5</sup> Framtiden var oviss, men han var klar på en sak — att han fått sångens gåva. Fullt tydligt anger Strindberg denna gåva som en god kompensation för alla yttre motgångar i livet.

Vilket textställe i bibeln som Strindberg aktualiserar är svårt att säga. Två gånger drevs Hagar ut i öknen och båda gångerna uppenbarade sig »Herrans Engel». Båda gångerna befinner hon sig vid en brunn i öknen. Den andra gången, då hon fruktar att se Ismael törsta ihjäl, får hon se vattnet som en uppenbarelse. Även hos Parker talas det om »en engel» men inte om någon källa. Hos Strindberg används källan som en symbol för hoppet. Diktaren känner i varje fall hoppet som en källa, den källa som uppenbarade sig för Hagar, och »Sångens Gudinna» uppenbarar sig för diktaren som ängeln för Hagar.

Det är således tydligt att Strindberg 1868 kände till bibelns historia om Hagar och hennes son, även om man inte vet om han kände sig som en Ismael. Emellertid utgör inte detta tillräckligt skäl att anta att Strindberg tänkte på Hagar och Ismael, då han aderton år senare kallade sin självbiografi för »Tjänstekvinnans son». Klart är dock att Strindberg vid olika tillfällen under dessa aderton år återsåg sin dikt och därmed säkerligen också återkallade bibelns historia om Hagar och Ismael i sitt minne.

1880 erbjuder Strindberg Isidor Bonnier sina ungdomsskrifter, och midsommardagen detta år talar han om en versbok »som ligger kölsträckt» (Strindbergs brev 2, s. 148). Det gällde tydligen ett urval av ungdomsdiktningen. Vid jultiden samma år skriver Strindberg beträffande utgivningen av ungdomsskrifterna på Isidor Bonniers förlag om ett tillägg med vers: »Skulle vi stanna framför Anno 48 och sätta in vers i stället och söka få pjesen gifven först? Men versen är skral!» (a. a., s. 220 f.). Den 15 maj 1881 skriver han till sin bror Axel och begär »Gnat», brev och vers (a. a., s. 253). När Strindberg inte förverkligar denna plan, har han ändå inte uppgivit avsikten att ger ut sina ungdomsdikter. Han gör 1882 eller början av följande år upp en förteckning, som rymmer hela ungdomsdiktningen (meddelad av Birger Mörner, se ovan), och följande år låter han sin diktsamlings två sista avsnitt, »Stormar» och »Ungdom och ideal» rymma ett urval av denna ungdomsdiktning. Strindberg har således i början av 1880-talet upprepade gånger granskat sin ungdomsdiktning och säkerligen också haft »Besöket» framför sina blickar.

Under senare hälften av 1885 börjar han på nytt titta på sina ungdomspapper. Denna gång är det för planeringen av självbiografien. Till Politikens julnummer 1885 utlovar Strindberg till exempel den 5 dec. 1885 en dikt från 1870-talets början med danskt motiv. Han nämner denna dikt ur minnet i ett brev till Edvard Brandes och ber att den skall sändas till honom från Stockholm. När han nästa gång — den 13 dec. 1885 — skriver

<sup>5</sup> Se t. ex. Teddy Brunius, Strindberg och Stockholms nation, Holmiana 3, 1949.

till Edvard Brandes har han sett dikten men funnit den misslyckad, varför han sänder ett annat bidrag till Politikens julnummer.<sup>6</sup> Medan Strindberg skriver sin självbiografi, granskar han således sina ungdomsmanuskript. Det är i samband med detta man får se offentliggörandet av »Besöket». Tillfällighetskalendern »Dagsländan» utgavs till förmån för den avlidne dekorationsmålaren Fritz Ahlgrenssons familj. Snoilsky, Bäckström, Wirsén, Johan Nybom, Ludvig Josephson och många andra skänkte litterära bidrag. När Strindberg blir ombedd, tar han ur sin manuskriptsamling en av sina tidigaste dikter som han offentliggör som en kuriositet.

Just denna dikt gör det ytterst troligt att benämningen »Tjänstekvinnans son» antogs av Strindberg *även* med tanke på den bibliska historien om Hagar och hennes son. Varför säger då Strindberg något mer än tio år senare att han inte kände till denna bibeltext och att han inte alls tänkt sig som en Ismael då han skrev »Tjänstekvinnans son»? Svaret på en sådan fråga är att Strindberg genom att skriva självbiografien skrev av sig denna problematik och att han sköt undan bakgrunden för författandet av självbiografien och den tid som omspänns av den, när boken väl var skriven och utgiven.

Vad som talar för detta, är Mörners berättelse i »Den Strindberg jag känt» (s. 62 ff.) om hur Strindberg med en likgiltighet, som han inte hade före författandet av självbiografien, kastar sina ungdomsmanuskript på elden efter upplösningen av äktenskapet med Siri von Essen. Intresset för ungdomsdiktningen var försvunnet. Glömskan blev fullständig under de psykiska kriser som Strindberg genomgick på 90-talet. Därför kom sedan läsningen av den ursprungliga bibeltexten som en uppenbarelse för den nu religiöst intresserade Strindberg. Han hade glömt att han en gång hade känt till historien om Hagar och Ismael.

---

<sup>6</sup> Brandes, G. & E.: Brevväxling med svenska och finska författare och vetenskapsmän 1, 1939, s. 65 ff.